

Alice a Kihaénnem téren, avagy a hatalom problémája a kortárs irodalomban

Aligha túlzás azt állítani, hogy a kortárs magyar irodalom egyik legfontosabb és legaktuálisabb problémája a hatalom. Bár természetesen rögtön hozzá kell tennünk, hogy ez nem csupán a kortárs irodalomra jellemző, hanem az egész huszadik századra, amikor is csaknem minden emberi viszonyulást meghatározott a hatalom koordináta-rendszere; elég, ha Móricz, Kosztolányi, Ady, Ottlik műveire gondolunk. De a névsort hosszan folytathatjuk, egészen napjainkig, amikor ismét csak különös súlyra tett szert a hatalomhoz való viszony az irodalomban. Ez sem előzmények nélküli természetesen, hiszen a balsors fintoraként azok a szerzők, akik pár évtizede egy már kimúlt hatalmi rend szűkre szabott keretei között próbáltak meg alkotni, most ismét csak a már jól ismert szűkösséget tapasztalhatják. Korántsem teljes felsorolással Esterházy Péter, Kukorelly Endre, Jánossy Lajos, Garaczi László, Györe Balázs, Kemény István, Dragomán György, Tompa Andrea, stb. műveire gondolok.

Az utóbbi szerző regénye, *A hóhér háza*¹ különösen érzékenyen mutatja be, mennyire veszélyeztetett az egyén identitása egy elnyomó rendszerben, Ceausescu Romániájában, kisebbségi magyarként. Amikor a hatalom az egyén legintimebb szférájába is befurakodik, az identitás pedig könnyen az állami adminisztráció konstrukciójává válhat. A hatalom a maga céljainak eszközéül használja a nyelvet is: nem tűri meg a tapasztalat személyességét, hanem paranoid és erőszakos módon pontosan arra törekszik, hogy ne legyen a tapasztalatnak olyan regisztere, mely kilógna a rendszerből. A megnevezés is az uralom eszközévé válik. Egy olyan diszkurzív rendet hoz létre, mely elvadultabb formáiban mindenfajta közelség és ezzel együtt az identitás felszámolására törekszik, és nem tartja tiszteletben a viszonyok végtelenül sebezhető intimitását, hanem egy tőlük idegen rendbe igyekszik kényszeríteni őket. Az óvatos és körültekintő beszédet egy kiüresedett és formális nyelv próbálja elfojtani, mely előre gyártott és durva klisékkel működteti a megnevezés gyakorlatát. Ez a nyelv teljesen kifordul magából, üressé válik, elveszíti referencialitását, manipulálódik és pusztá rituálévá válik. Az irodalom azonban olykor remekül újra tudja hasznosítani ezt a szemétté roncsolt nyelvet, és akár még mesét is tud csinálni belőle. Annak is egy speciális, a lokális determinációkhoz illeszkedő válfaját: magyar mesét.

S most szeretnék rátérni írásom címének értelmezésére. Mint tudjuk, Alice Lewis Carroll furcsa és szürreális meséinek hőse, aki egy nyúl üregébe esve Csodaországban landol,

¹ Tompa Andrea: *A hóhér háza*. Budapest, Kalligram, 2010.

ahol hol megnő, hol összemegy, a Szív Királynővel krikettezik, és mindenféle képtelen kalandokba keveredik. A politikai retorika és szemantika szempontjából különösen illusztratív az a jelenet, amikor Alice Április Bolondjával és a Kalapossal uzsonnázik. A hatalmas asztal végében szoronganak hárman, mert azt állítják, hogy nincs több hely. A teát borként kínálják, és az is kiderül, hogy málnaszörpből meg lehet élni. A fő kérdés pedig az, hogy „Mi a különbség a holló meg az íróasztal között?”. Egy tökéletesen a feje tetejére állított, bolond világban járunk, ahol a szavak és a dolgok egyáltalán nem az ortodox gondolkodásmód szerint kapcsolódnak egymáshoz, hanem olyan önkényes rend szerint, melynek bármikor megváltozhatnak a szabályai. Ez a nyelv, ha meseként olvassuk, roppant szórakoztató és tanulságos, ám tökéletesen alkalmatlan a párbeszédre, és arra, hogy konszenzusos döntések szülessenek általa.

Foucault kínai enciklopédiájának a logikája juthat erről eszünkbe, melyben nem az a botrányos, hogy külön kategóriába kerülnek azok az állatok, amelyeket „finom teveször ecsettel festettek”, és azok, melyek „az imént törték el a korsót”, szigorúan elválasztva azoktól, melyek „be vannak balzsamozva”, stb. A logika kifacsarodása, „*ami minden lehetséges képzeletet, minden lehetséges gondolkodást megsért, az nem egyéb, mint az ábácésorrend (a, b, c, d), amely mindezeket a kategóriákat egymáshoz kapcsolja*”². Az abszurd és a logikum találkozása Foucault szerint a heterotópiában esik meg. A széttartás, a rendezetlenség terében, ahol a találkozások esetlegessége a logika látszatát öltve új gúnyt minden logikából. Annak a bolondnak a beszéde, aki képtelen bármit is tudunkra adni, nem nyugtalanító. Amikor azonban az örültség kódében felcsillan valamilyen értelem-szíkra, félelmetessé és olykor dermesztővé válik a nyelv alakzatainak kifacsarásával, torzulásával szembesülni. A rend és a logika részleges megőrződése saját karikatúrájává fordul át, s így mintegy megsokszorozza a lehetséges értelmeket, ám rögvest vissza is vonhatja valamennyit. A rend ezen kifordulása, heterotopikussá válása átláthatatlanságával és kiszámíthatatlanságával sokkol. Szeszélyes, bolond játékot produkál, mely önkényesen és kiszámíthatatlanul mutatja hol bolond, hol józan arcát, szabályai követhetetlenek és megfejtethetetlenek, mert mindig mintegy menet közben jönnek létre és szűnnek meg. Idézzük ismét Foucault-t: „A heterotópiák minden bizonnyal azért nyugtalanítóak, mivel titkon aláaknázzák a nyelvet, mert meggátolják, hogy ezt meg azt megnevezzük, mert szétzúzzák vagy összekeverik a közneveket, mivel már előre lerombolják a „szintaxist.”³ A nyúl után futva

² Michel Foucault: *A szavak és a dolgok* (Romhányi Török Gábor fordítása). Budapest, Osiris, 2000. 10.

³ *I.m.* 12.

Alice is a heterotópia üregébe pottyant, Csodaországba, ahol minden és mindennek az ellenkezője is igaz lehet.

Nem kell hozzá túl sok fantázia, hogy hasonlóságot fedezzünk föl Alice Csodaországa és napjaink magyar tündérmeséje között. Mint ahogyan az sem véletlen, hogy több szerző is a mese műfaját találta alkalmasnak arra, hogy általa fogalmazzon meg kritikát köz- és politikai életünk állapotáról. S ehhez voltaképpen még csak nem is kellett teljesen új nyelvet alkotniuk, hiszen mesés jelenünk köz- és politikai nyelve erős hasonlóságot mutat a kínai enciklopédia logikájával és Csodaország abszurditásával, és ennek az újrahasznosítása vagy remixelése meglehetősen termékenynek bizonyul. (Amit az is bizonyít, hogy sokszor bizony valóban nem könnyű eldönteni, hogy ál- vagy valódi híreket olvasunk.) Parti Nagy Lajos az *Élet és Irodalomban* hétről hétre megjelenő *Magyar meséiben*, Mosonyi Aliz pedig a *Magyarmesék*⁴ című kötetében mesél Tündérország ügyes-bajos dolgairól.

Ez utóbbi esetében a „magyar” pusztá jelzőből, *differentia specificából* műfajmeghatározó elemmé vált. Valahogy úgy, ahogyan van olyan kalács, ami mézes, és van külön a mézeskalács. A magyarmese műfaja ilyen mézeskalács – csak nem olyan édes. A magyarmese inkább kesernyés, fanyar, kicsike és savanyú képet vágunk hozzá – de a miénk. Rövidke történetek ezek, csattanóval. Ez, s terjedelmük a vicchez teszi őket hasonlatossá. Kiváltképp, ha megfontoljuk mit írt Freud a viccről: a benne működő lelki mechanizmus az álommunkához hasonló sűrítés és eltolás, melynek eredményeképpen többszörösen rétegzett jelentéstartalom jön létre, a humor forrása pedig a rétegek közötti feszültség. A nevetés elfojtott energiákat szabadít fel, hiszen a viccmesélés során ki lehet mondani (még ha csak áttételesen is) olyan dolgokat, amit másként nem biztos, hogy mernénk. A vicc distanciát hoz létre, szemtelen és nincs tekintettel semmiféle tekintélyre, hatalomra, sőt, éppen ellenkezőleg. A vicc energiája éppen a hatalommal való szembenállásból táplálkozik: minél inkább kifigurázza az aktuális hatalmi viszonyokat, vagy az őket reprezentáló társadalmi normarendszert, annál nagyobb derűtséget kelt. Ezért nincsen általában semmilyen represszív hatalomnak humorérzéke, és ezért veszi olyan rémesen komolyan magát. Ám minél komolyabban veszi magát, annál nevetségesebb.

A magyarmesék nyelve és világa egy tökéletesen abszurd és groteszk világra kínál rálátást. Mintha belepottyantunk volna valamiféle nyúlbarlangba, melyen keresztül egy tótágast álló meseországba jutunk. Ahol például találkozhatunk Hétfőnhazud Sáríkával, aki nagyon tudott hazudni, de csak akkor, ha nála volt a piros retikülje. Vagy olvashatunk egy

⁴ Mosonyi Aliz: *Magyarmesék. Medve Zsuzsi rajzaival*. Budapest, Magvető, 2011.

történetet arról a vándorról is, aki útjában megfáradva bekopogtatott a magyarokhoz és kért tőlük egy pohár vizet. A magyarok adtak neki, és feszülten lesték, hogy átváltozik-e vagy sem valami jóvető királlyá vagy ilyesmivé. S mikor kiderült, hogy egyszerű vándorról van szó, szörnyen dühösek lettek. Petőfi Sándor pedig pizzafutárként bukkan fel egy kis történetben, aki útközben ketchuppal írja rá a pizzákra, hogy Szabadság, Egyenlőség, Testvériség. Kossuth Lajos nagymamája pedig álomport kevert unokájának, hogy jól tudjon aludni, ő pedig ezt a nemzetére hagyta. A magyarok még ma is előveszik néha, és olyankor szépet álmodnak.

Mosonyi Aliz magyarmeséi nagyon fekete humorral és vaskos iróniával mutatják be a magyarokat, akik mindig perlekednek, békétlenek és boldogtalanok. Apró kis karcolatai etnográfiai pillanatfelvételekre hasonlítanak, melyek mintha egy idegen és furcsa népcsoportról készültek volna. Mintha ennek a szokásait, habitusát, életmódját és tárgyi kultúráját akarná bemutatni, Medve Zsuzsi groteszk rajzaival illusztrálva. Fekete-fehér, palacsintafülű, vicsorgó alakok lépnek elénk minden második oldalon. Kerek fejükön kerek fülek, szélesre tátott szájukban nagy, éles fogak, az indulattól tágra nyitott szemek. Ezek az emberek mérgesek és ellenségesek. Sokat hadonásznak, de néha látszik rajtuk, hogy szomorúak és kétségbeesettek. Mosonyi Aliz magyarmeséi az eltávolítás segítségével tartanak görbe tükröt elénk; úgy mutatja be a magyarokat, ahogyan nem jó azonosulni velük. Ám ha a kis Alice-hez hasonlóan megőrizzük a józan eszünket még Csoda- vagy Tündérországból is, akkor a helyes önismerethez nélkülözhetetlen humornak, kritikának és iróniának örülhetünk bennük és általuk. S alighanem éppen ezekre van a legnagyobb szükségünk.

Míg Mosonyi Aliz magyarmeséi általános képet mutatnak a mindenkori magyarságról, addig Parti Nagy Lajos hétről hétre megjelenő rövidke szövegei mindig aktuális politikai-közéleti történésekre reagálnak. Alapanyaga van bőven, sőt, valójában ebben a formában feldolgozhatatlan is az a mennyiségű információ, hír és esemény, amely nap mint nap leköti az érintettek figyelmét. A költői képzeletnek pedig hovatovább nincs is nehéz dolga, hiszen már maga a nyersanyag is meglehetősen abszurd; ha nem az unortodox megoldások földjén élnénk, el sem hinnénk, hogy mindez lehetséges. Alice-nek itt nem kell hosszán zuhannia egy nyúlbarlangban, elég, ha Hegyeshalomnál átlépi a határt kelet felé, és máris Tündérországból találja magát. A heterotópia terepében, ahol megbolondul a nyelv, és a kínai enciklopédia logikája érvényesül. Ahol minden és mindennek az ellenkezője is megtörténhet és tökéletesen kiszámíthatatlan az a szintaxis és szemantika, mely a szavak és a dolgok kapcsolatát szervezi. A hatalom megpróbálja kisajátítani a nyelvet is – mint Tompa Andrea fent említett regényében –, és erőszakos megnevezési gyakorlatot működtet. Átkereszteli a tereket, utcákat, intézményeket, társadalmi jelenségeket, törvényeket – az egész magyar szociokulturális

valóságot. Az átnevezés és egyáltalán a névadás gesztusa pedig uralmi gesztus, mely manipulálni akarja a nyelvet, a gondolkodást, a valóság érzékelését, ebből következően pedig a cselekvéseket és döntéseket. Mint *A hóhér házában*, mely nagyon érzékletesen írja le, hogy az egykori Ceaucescu-rendszerben hogyan működött a megnevezés és az elhallgatás gyakorlata. A hatalom manőverei arra irányultak, hogy mindazt, ami nem illeszkedik a rendszerbe, kitöröljék, megszüntessék, elhallgassák vagy elhallgattassák. A döntések bejelentésének legegyszerűbb módja az elhallgatás: amikor az érintettek esetleg csak az újságból értesülnek arról áttételesen, hogy megszűnt az intézményük, tagságuk, állásuk. Amiről a hatalom nem beszél, az nincs. Valamint csak az van, amiről a hatalom beszél, és csak úgy, ahogyan beszél róla. A hatalom nyelve monologikus.

Nos, ezt a magából kifordított, szólamokra és jelszavakra redukált hatalmi nyelvet mixeli újra Parti Nagy Lajos is. Oly módon, hogy hozzákever még más nyelvi regisztereket is: az (ál)székely népmesék, fabulák nyelvét, a sajtó politikai zsargonját. Ez a keverék azonban nem kötelezi el magát egyik beszédmód mellett sem, hanem inkább ironikus módon kiforgatja és perspektívába állítja őket. Felmutatja, hogy ha a hatalom nyelvét kiragadjuk annak mindennapi kontextusából, máris értelmetlenné válik, s hogy az a nyelv, amit a hatalom működtet, csak egy nagyon szűk, mind térben mind pedig időben behatárolt szociokulturális környezetben rendelkezik jelentéssel, és ott is csak addig, amíg a hatalmi kényszerek érvényesülnek. A Parti Nagy magyar meséiből kiadott kötet is a *Fülkefor és vidéke*⁵ címet viseli, hiszen a rendszer már megszületése pillanatában is erőszakot tett a nyelven azáltal, hogy a választásokat forradalomnak keresztelte át, mégpedig fülkében vívott forradalomnak – ami az ortodox demokratikus nyelvhasználatban nem nagyon értelmezhető.

Parti Nagy számára továbbá éppen a mese műfaja teszi lehetővé, hogy a dolgokat akként mutassa be, és értelmezze, ahogyan azok vannak. Az álnépmesei nyelvezet alkalmas arra, hogy amolyan karakán, imitáltan népies módon nevéen lehessen nevezni a dolgokat, avagy a valódi értelmükre rá lehessen kérdezni egyáltalán. Ezért hívja az aktuálisan hivatalban levő miniszterelnököt I. Fülkefornek, vagy nemes egyszerűséggel csak Kerálnak. Az egyszerű állampolgár pedig csak „elkövetőként” említődik a mesékben, ugyanazt sugallva, mint Tompa Andrea regénye: hogy az állampolgár, a civil eleve gyanús a hatalom számára. Vagy amikor a legelső mesében azt írja, hogy „Orbán Viktor főment a várba. Bécsöngetett. Schmitt Pál epp otthol vót, leckézett. Gyere, Pali Gyöngyöspatára, mondotta I. Fülkefor, béjelentkezünk alattomba a Véderő kiképzésire, nem árt kús mozgás az áldott magyar

⁵ Budapest, Magvető, 2012.

terepen” (5.), akkor ebből kiolvasható a kormány árulása a gyöngyöspatai események kapcsán, valamint összekacsintása a szélsőjobbal. A leckéző ex-köztársasági elnököt is aligha lehetne találóbban jellemezni. A diáktüntetések idején íródott mese pedig a kormány kommunikációs stratégiáját pellengérezze ki. Érdekes kicsit hosszabban idézni: „Történt, hogy I. Fülkefor, elrendelte az önfenntartó főőoktatást, a hezzá való keretszámokat, meg hogy azki külhonba viszi a képzettségit, ki es kő fizesse a békerülést, ecetera. Ezt a Matolcsy főkomornyikval odatette ajándok gyanánt a Nemzeti Jövő karácsonfája alá, avval kicsiddég elment Brüsszelbe, smúzolni a labancval. A dolog apróját reahagyta a Balog házitanítóra, meg a Rózsi szobalányra, azkik epp a sugallatját nem értették meg a verdiktnek. Vagy ha értették es, nem bírták lekomunikáni. Istennek sajna, a keráli meszidzsbúl, nem gyótt le más, mint hogy „elrendölte”, meg hogy „aki nem, az kifizeti”, meg hogy „önfönntartás”. Az, ami benne vót, betüre. Az, hogy aki szegén, másszon féllábval a Himalájára jogásznak.” (ÉS, 2012, dec. 21.) Látszólag komolyan veszi azt a magyarázatot, hogy az egész kérdés voltaképpen csak és kizárólag kommunikációs szempontból lett elhibázva, amúgy nincsen semmi baj, minden rendben, mindenki jól fog járni. A rövidke szövegrészlet ugyanakkor egyértelműsíti, hogy itt bizony a szó szoros értelmében „verdiktről” van szó, a „meszidzs” pedig nem mástól, hanem magától a Keráltól származik. Vagyis az, ami kommunikációs malórnek van beállítva, az valójában autoriter, felülről lefelé irányuló kommunikációs gyakorlat, amit aligha lehet úgy félreérteni, ahogyan ezt beállítani próbálták. Erre az is ráerősít, hogy a derék mesemondó az ügyben érintett kormányhivatalnokokat is „főkomornyikként”, „házitanítóként” illetve „szobalányként” jellemzi – vagyis azon a helyiértéken kezeli őket, mely valós döntéshozói súlyuknak nagyjából megfelel. Az utólagos kommunikációs manőverek ismét csak a nyelvrontás és a nyelven való erőszakítétel minősített esetei, melynek során az is kiderül, hogy a keretszám az nem keretszám, és az elvonás valójában támogatás. Mindez pedig a kínai enciklopédia logikája szerint működik: kiszámíthatatlanul és önkényesen.

I. Fülkefor, avagy a Kerál vidéke a heterotópia földje. A tótágast álló, magából kifordult logikáé, ahol a szavak jelentése pillanatról pillanatra irányt váltani képes kommunikációs technikák kérdése. Ahol a múlt belekapaszkodik a jelenbe, s együttesen elrugaszkodnak a 21. századból valamilyen időn túli tartományba, melyben egyszerre érvényes a népmesék időtlen világa és egy sosem volt, mitikus régmúlt. Ez azonban szétszalazhatatlanul keveredik a legújabb magyar társadalom történéseivel, de beszűrődnek a 20. század egyes toposzai, eseményei is.

Ennek a heterotópiának és jelentészűrzavarnak kitüntetett helyszíne a mesékben a Kossuth tér, amit a narrátor Kihaénem térként emleget. Itt is egy sokszoros

jelentéssűrűsödésről van szó. A „ki, ha én nem” frázis nyegleségre, hányavetiségre és üresfejű elbizakodottságra utal – ami vélhetően a téren található épület dolgozóit jellemzi, kiváltképp a Kerált. A szó hangalakja azonban behív egy egyértelmű asszociációt is: a kínai Tienanmen térre kell gondolnunk, ahol 1989-ben vérbe fojtották a kínai diáktüntetések. A tér a zsarnokság és elnyomás elleni küzdelmek szimbólumává vált – vagyis a mesékben szereplő név két, egymással ellentétes jelentést is hordoz. Ehhez adjuk még hozzá azt, hogy a demokratikus tüntetések véres leverésének helyszíne magyarul a Mennyei béke tér nevet viseli, és éppúgy gondolhatunk a 2012/13 telén zajlott spontán diáktüntetésekre is, melyek helyszínéül nem egyszer szolgált a Kossuth tér. A Parlament előtti terület jelentéstartománya egyébként amúgy is terhelt a 2006-os események és a Kossuth téri permanens tüntetések által, közelmúltbeli történetéhez tartozik továbbá a fák kivágása, a Károlyi-szobor elmozdítása, a tér 1944-es állapotának tervezett rekonstrukciója – arról nem is beszélve, hogy a Parlamenten belül mi folyik. Ehhez képest Április Bolondjának és a Kalaposnak a balgasága és illogikus beszéde megnyugtatóan ártalmatlan diskurzus, és szegény Alice is jobban teszi, ha Tündérország helyett Csodaországban marad.